

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ (ԱՆՏԱՆՏ) ԵՎ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՑԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՀԵՏ
(1919 փետրվար-1920 հունվար)**

ԳԵԴԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ*
Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում համակողմանիորեն ներկայացվում և ամբողջացվում են այն հիմնական պատճառները, թե ինչու Հայաստանի Հանրապետությունն իր գոյության առաջին փուլում (1918 թթ. հունիս-նոյեմբեր) չէր կարող ինքնուրույն և ազատ արտաքին քաղաքականություն վարել և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Համաձայնության դաշինքի՝ Անտանտի մեծ դաշնակիցների և դաշինքին հարող պետությունների հետ:

Առաջին աշխարհամարտում օսմանյան Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների վերջնական պարտությամբ ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարենպաստ նոր իրադրությունում Հայաստանի Հանրապետությունն այլևս ազատ էր տնօրինելու իր արտաքին քաղաքականությունը և կարող էր դիվանագիտական ավելի ակտիվ հարաբերություններ հաստատելու ջանքեր գործադրել Անտանտի պետությունների և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Հայաստանի Հանրապետության համար ավելի քան կենսական և անվտանգային նշանակություն ունեցող Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների և այլ պետությունների հետ:

Քննության է առնվում քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից մեկը՝ հարաբերությունների հաստատումը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ: Բացահայտվում և ցույց են տրվում նաև այդ հարաբերությունների հաստատման քաղաքական, դիվանագիտական, տեխնիկական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ դժվարությունները և խոչընդոտները:

* **Գեդամ Պետրոսյան** – պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր

Герам Петросян – доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и дипломатии ЕГУ

Gegham Petrosyan – Sc. D. in History, Professor at YSU Chair of International Relations and Diplomacy. Էլ. փոստ՝ gegham.petrosyan@ysu.am, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1603-8383>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Մտացվել է՝ 02.02.2024

Գրախոսվել է՝ 05.03.2024

Հաստատվել է՝ 08.04.2024

© The Author(s) 2024

Բանալի բառեր – *Հայաստանի Հանրապետություն, Համաձայնության պետություններ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումներ, օսմանյան Թուրքիա, Վրաստան, Ադրբեջան*

1918 թ. մայիսի վերջին՝ երկարատև ընդմիջումից հետո, վերականգնվեց հայկական անկախ պետականությունը: Այն ձեռք բերվեց ազգամիջյան լարված հարաբերությունների, ինչպես նաև տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական զարգացումների, սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերի բախման, դիվանագիտական և ռազմական դիմակայությունների բարդագույն պայմաններում:

Որպես կանոն՝ ամեն մի նորաստեղծ պետություն ձգտում է անմիջապես դուրս գալ միջազգային ասպարեզ՝ հասնելու իր անկախության ճանաչմանը և բազմաթիվ, բազմաբնույթ կապեր ու դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու այլ պետությունների հետ դեսպանների մակարդակով: Հայաստանի պարագայում այդ խնդրի լուծումը կապված էր լուրջ դժվարությունների հաղթահարման հետ: **Օսմանյան Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետությանը դրել էր շրջանակների մեջ՝ թույլատրելով նրան հարաբերությունների մեջ մտնել միայն անմիջական հարևանների և իր դաշնակից Քառյակ միության ու նրան հարող պետությունների հետ¹:**

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ստեղծումից մոտ մեկ շաբաթ անց՝ 1918 թ. հունիսի 13-ին, երբ հայկական պատվիրակությունն ուղևորվում էր Կոստանդնուպոլիս, Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանի, Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու և արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանի ստորագրությամբ, ինչպես ենթադրվում էր, **առաջին պաշտոնական նոտան** Թիֆլիսից ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս Իրանի, Շվեդիայի, Իսպանիայի, Դանիայի, Հոլանդիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Գերմանիայի, Բուլղարիայի դեսպանությունների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով իրենց կառավարություններին տեղեկացնել անկախ Հայաստանի պետականության ստեղծման փաստի մասին²:

Մակայն ամենևին էլ զարմանալի կամ պատահական չէր, որ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները նման պաշտոնական նոտա չհղեցին Համաձայնության դաշինքի՝ Անտանտի գլխավոր տերություններին՝ Ֆրանսիային, Անգլիային, մեծ դաշնակից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին և դաշինքին հարող պետություններին: Դա կարող էր առիթ տալ օսմանյան Թուրքիային՝ ռազմական նոր գործողություններ սկսելու Հայաստանի

¹ Մանրամասն տե՛ս Գ. Ա. **Петросян**, Закавказье в дипломатических перипетиях: становление Армянской независимой государственности (февраль 1917 – июнь 1918 гг.), Ер.: изд-во ЕГУ, 2019, էջ 249-298:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 1ա, 2ա, 5ա, 7ա, 9ա:

Հանրապետության դեմ: Բանն այն է, որ դեռևս Բաթումում հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի ստորագրման նախօրեին՝ հունիսի 3-ին, հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը օսմանյան Թուրքիայի պարտադրանքով ստորագրել էր մի փաստաթուղթ և ստանձնել որոշակի պարտավորություն. «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է ամբողջ ընդհանուր պատերազմի (Առաջին աշխարհամարտի – Գ. Պ.) ընթացքում ոչ մի դիվանագիտական հարաբերություն չունենալ Օսմանյան կայսրության հետ պատերազմական վիճակում գտնվող պետությունների հետ»³: Այդ փաստաթղթից ակնհայտորեն բխում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից՝ Առաջին աշխարհամարտի ողջ ընթացքում դիվանագիտական հարաբերություններ չունենալ Համաձայնության պետությունների Անտանտի, այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ, թեև վերջինս 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով դուրս էր եկել պատերազմից, **իսկ մյուս կողմից՝ հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը նշանակում էր փորձության ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարկը**, որովհետև, ինչպես գրում է Ա. Ջամալյանը, «ռուսահայերը երազում էին ռուսական տիրապետության վերադարձի մասին»⁴: Իրողությունն այն էր, որ հայ քաղաքական ու հասարակական լայն շրջաններին հայտնի չէր այդ փաստաթղթի (պարտավորագրի) գոյության մասին: Ամենին էլ պատահական չէր, որ օգոստոսի 3-ի Խորհրդի երկրորդ նիստում Հովհ. Քաջազնունին, պայմանավորված հունիսի 3-ի Բաթումի պարտավորագրով, շրջանցեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը Համաձայնության տերությունների (Անտանտի) և դաշինքին հարող այլ պետությունների վերաբերյալ⁵:

Իրականում Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին փուլում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր)՝ մինչև օսմանյան Թուրքիայի վերջնական պարտությունն Առաջին աշխարհամարտում, թե՛ հունիսի 3-ի Բաթումի պարտավորագիրը և թե՛ հունիսի 4-ի հայ-թուրքական հաշտության դաշնագիրն ու դրան կից լրացուցիչ հավելվածի 2-րդ հոդվածի պահանջները լուրջ խոչընդոտներ հարուցեցին երկրի համար՝ ինքնուրույն և ազատ արտաքին քաղաքականություն վարելու և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու Անտանտի տերությունների, մասնավորապես դաշնակից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների և դաշինքին հարող այլ պետությունների հետ:

Այդ դրությունը երկար չտևեց՝ պայմանավորված Առաջին աշխարհամարտում օսմանյան Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների վերջնական պարտության: Նոյեմբերին ուժը կորցրին հունիսի 3-ի պարտավորագիրը և հայտնի

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 32, թ. 6:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, հունիս, էջ 78:

⁵ Մանրամասն տե՛ս **Գեղամ Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության միջազգային դրությունը և արտաքին քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., գիրք առաջին, Եր. 2023, ԵՊՀ հրատ., էջ 174-197, 287-314:

դաշնագիրը: Թեև դրանք ուժի մեջ էին մտել ստորագրման պահից, սակայն միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավական ուժ չունեին, քանի որ դրանք չէին վավերացրել ոչ Օսմանյան և ոչ էլ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունները, ավելին՝ չէին ճանաչվել նաև Քաղյակ միության երկրներին, Անտանտի, Խորհրդային Ռուսաստանի և այլ երկրների կողմից:

Ստեղծված աշխարհաքաղաքական բարենպաստ նոր իրադրությունում Հայաստանի Հանրապետությունն այլևս ազատ էր տնօրինելու իր արտաքին քաղաքականությունը և կարող էր դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ավելի ակտիվ ջանքեր գործադրել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Հայաստանի Հանրապետության համար ավելի քան կենսական և անվտանգային նշանակություն ունեցող՝ Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների և այլ պետությունների հետ: Սակայն առջևում նոր փորձություններ և դժվարին օրեր էին սպասվում:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից մեկը հարաբերություններ հաստատելն էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հետ: Այդ գործընթացը սկսվեց 1919 թ. սկզբներին՝ հանդիպելով քաղաքական, դիվանագիտական, տեխնիկական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ դժվարությունների և խոչընդոտների:

1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի Խորհուրդը ընդունեց օրենք մինիստր-նախագահ Հովհ. Քաջազնունու Եվրոպա և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ գործուղելու մասին՝ Հայաստանի Հանրապետության համար հաց, պարեն և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ հայթայթելու նպատակով⁶: Հովհ. Քաջազնունու գլխավորած պատվիրակությանն իրավունք վերապահվեց նաև Հայաստանի Խորհրդի և կառավարության անունից բանակցություններ վարելու այլ պետությունների քաղաքական, պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների և այլ ներկայացուցիչների հետ:

Ուշագրավ է, թե ինչու անկախացման առաջին ամիսներին երկրում ստեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական, տնտեսական, անվտանգային ծանրագույն պայմաններում Հայաստանի Խորհուրդը, որի մեծամասնությունը կազմում էր «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը, ընդունեց օրենք՝ վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու գլխավորությամբ պատվիրակություն գործուղելու Եվրոպա և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Այդ ամենը նախապես ծրագրված էր և ամեննին պատահական չէր: Նպատակը վարչապետ Հովհ. Քաջազնունուն մեկուսացնելն էր պետական կառավարման գործընթացից:

Բանն այն է, որ դեռևս չէր ապահովվել երկրի պետական համակարգի տարբեր թևերի ներդաշնակ, փոխկապակցված աշխատանքը. տարաձայնություններ կային օրենսդիր մարմնի, կառավարության և գերակա քաղաքական

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 962, թ. 103:

ուժի՝ «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության միջև:

Այդ կապակցությամբ Հովհ. Քաջազունին հետագայում գրում է. «Գործնականորեն՝ մեր կուսակցությունը ձգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողության տակ առնել թե՛ օրենսդիր մարմինը, թե՛ կառավարությունը:

<...> կուսակցութեան միջամտութիւնը թոյլ չէր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտցածն անի, իր գիծը տանի»⁷:

Ըստ երևույթին նման վիճակն անխուսափելի էր. ժողովրդավարական քաղաքական-պետական համակարգի ձևավորումը դյուրին խնդիր չէր: Վարչապետը ճիշտ էր պատկերացնում դրա լուծումը. իշխանության գլուխ անցած «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը չպետք է մենիշխանություն հաստատեր, այլ պետք է ասպարեզը թողներ խորհրդարանին և կառավարությանը:

Սակայն Հովհ. Քաջազունուն չհաջողվեց առաջ մղել իր տեսակետը և հաղթահարել կուսակցության ազդեցությունը երկրի քաղաքական կյանքում: Հետևանքը եղավ այն, որ նրան մեկուսացրին պետական կառավարման գործընթացից: Այդ առիթով Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «**Քաջազունու ... բացակայութիւնը – ըստ էութեան հեռացումը – կը նշանակէր դաշնակցութեան ազդեցութեան ուժեղացումը**»⁸ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.):

Երկու օր անց փետրվարի 15-ին, Հովհ. Քաջազունու գլխավորած պաշտոնական պատվիրակությունը ուղևորվեց Թիֆլիս՝ Եվրոպա և ԱՄՆ մեկնելու նպատակով: Սակայն Թիֆլիսում անգլիական զինվորական հրամանատարությունը մոտ երեք ամիս միտումնավոր խոչընդոտեց պատվիրակության անդամ Միմոն Վրացյանի մուտքի թույլտվությունը այդ երկրներ: Ս. Վրացյանը ստիպված էր վերադառնալ Երևան: Ապրիլի 2-ին Երևան վերադարձավ նաև Հովհ. Քաջազունին: Անգլիական զինվորական հրամանատարությանը հայտնի էր դարձել, որ Ս. Վրացյանը 1918 թ. հունիսի վերջին հատուկ առաքելությամբ Թիֆլիսից մեկնել էր Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ և մինչև հոկտեմբերի վերջը լայն գործունեություն էր ծավալել Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի հետ կապ ստեղծելու ուղղությամբ, որը «...կարող էր անմիջական օգնություն հասցնել Հայաստանին՝ առաքելով հաց, սննդամթերք և այլ անհրաժեշտ ապրանքներ»⁹:

Մինչդեռ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Փարիզում Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանը բաժանվել էր ազդեցության ոլորտների: Մեծ Բրիտանիան տնօրինելու էր Հյուսիսային Կովկասը, Անդրկովկասը, Թուրքեստանը, Ֆրանսիայի վերահսկողության ոլորտի մեջ էին մտնելու Բեսարաբիան, Ուկրաինան, Ղրիմը և Դոնբասը¹⁰:

⁷ **Հովհ. Քաջազունի**, Չ. Յ. Դաշնակցութիւնն անելիք չունի այլևս, Վիեննա, 1923, էջ 32:

⁸ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Թեհրան, 1982, էջ 27:

⁹ **Ս. Վրացյան**, Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, Դեմքեր, Ապրումներ, Ե հատոր, Բեյրութ, 1966, էջ 14:

¹⁰ St u Российский государственный архив социально-политической истории (այսուհետև՝ РГАСПИ), ф. 71, оп. 35, д. 195, л. 151:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիան ձեռնամուխ եղավ Կովկասը Ռուսաստանից վերջնականապես մեկուսացնելու և Անդրկովկասում իր ազդեցությունը հաստատելու գործին: Անդրկովկասի նշանակությունը մեծ էր Անգլիայի համար՝ որպես ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող տարածաշրջան, որը պետք է դառնար բոլշևիկների՝ դեպի Մերձավոր Արևելք առաջխաղացումը կանխող արգելապատնեշ: Մեծ Բրիտանիայի մյուս հետաքրքրությունը, անշուշտ, Բաքվի նավթն էր¹¹:

Անդրկովկասում հաստատվելու և իր ռազմավարությունը կյանքի կոչելու համար Մեծ Բրիտանիան, բնականաբար, պետք է հաղթահարեր տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը և հասներ այն բանին, որ Անդրկովկասն այլևս չմտներ նրա կազմի մեջ: Պատահական չէր գնե՞րալ Ջ. Ուոքերի հայտարարությունը. «*Անգլիացիները չեն կարող թույլ տալ Ռուսաստանի հետ Անդրկովկասի վերամիավորվելուն ուղղված որևէ քարոզչություն*»¹² (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Դա անգլիացի գնե՞րալը պատճառաբանում էր այս կերպ. «Խաղաղության վեհաժողովը Անդրկովկասի պետական կառուցվածքի հարցի լուծումը դեռևս չի տվել»¹³: *Ըստ այդմ հասկանալի էր, որ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի ձգտումը՝ վերականգնելու ռուսական նախկին սահմանները, որը հակասում էր Անգլիայի շահերին, ռուսի նա աշխատում էր Անդրկովկասն ազատել ռուսական ազդեցությունից: Այդ պատճառով էլ անգլիական զինվորական հրամանատարությունը դեմ էր Կամավորական բանակի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերություններին և ձգտում էր խզել դրանք:*

Հայաստանի կառավարությունը քաղաքական նոր պայմաններում չկարողացավ իր արտաքին քաղաքականությանն այնպիսի ճկունություն հաղորդել, որ Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հարավի շահերի բախումից հանրապետությունը չտուժի: Առաջին աշխարհամարտում կրած հարվածների ազդեցությամբ պայմանավորված՝ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները շարունակում էին Ռուսաստանի հարավը համարել Համաձայնության պետությունների դաշնակից՝ իրենց բարեկամ: Նրանք չկարողացան ժամանակին և ճիշտ գնահատել պատերազմի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քողարկված, երբեմն բացահայտ հակառուսական քաղաքականությունը Անդրկովկասում: Մեծ Բրիտանիան ձգտում էր տարածաշրջանից դուրս մղել Ռուսաստանի հարավը տնօրինող ուժերին և այնտեղ ամրապնդել իր դիրքերը: Պատահական չէ, որ նա չէր հանդուրժում Հայաստանի Հանրապետության բարեկամական հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ և նրան համարում

¹¹ Sté u Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т. 1, М., 1957, էջ 274-276, 279-280, Черчилль У., Мировой кризис, М., 1932, էջ 157:

¹² Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев, М., 1991, "Вопросы истории", №1, 1994, с. 126, Деникин А., Очерки русской смуты: В. 3 книгах. -Книга 3. Т. 4, Т 5. Вооруженные силы Юга России, с. 204.

¹³ Նույն տեղում:

էր անուղղելի ռուսասեր, անվստահելի տարր Անդրկովկասում: Հայերը բրիտանացիների վստահություն չէին ներշնչում ավանդական ռուսական կողմնորոշման պատճառով, ուստի բոլոր միջոցները օգտագործում էին պայքարելու հայերի ռուսամետության դեմ: Ահա թե ինչու պաշտոնական Երևանը ձեռնպահ մնաց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելուց: Եթե Մեծ Բրիտանիան չէր հանդուրժում «դաշնակից» Ռուսաստանի հարավի հետ Հայաստանի Հանրապետության բարեկամությունը, ապա իր պոտենցիալ թշնամու՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու փորձերը կարող էին ընդհանրապես անկանխատեսելի և ծանր հետևանքներ ունենալ երկրի համար:

Հայերի ռուսամետությունը չեզոքացնելու նպատակով անգլիացիները օգտագործում էին պայքարի բոլոր ձևերն ու միջոցները: Օրինակ՝ ամեն կերպ արգելափակում էին հայկական պատվիրակության մեկնումը Փարիզ՝ գտնելով, որ նրա անդամներն ունեն ռուսական կողմնորոշում և կապի մեջ են Կամավորական բանակի հետ:

Հովհ. Քաջազնունին հարկադրված ձևավորեց պատվիրակության նոր կազմ՝ առանց Ս. Վրացյանի:

Երկար ձգձգումներից հետո անգլիական զինվորական հրամանատարությունը թույլատրեց Հովհ. Քաջազնունու կազմած նոր պատվիրակությանը մայիսի 18-ին Թիֆլիսից ուղևորվել Եվրոպա¹⁴: Ամիսներ շարունակ պատվիրակությունը չստացավ պաշտոնական Փարիզի և Լոնդոնի հուսադրող աջակցությունը՝ ներկրելու Հայաստանի Հանրապետություն այլուր, պարեն և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ:

Պատվիրակությունը որոշեց հոկտեմբերի սկզբին մեկնել Նյու Յորք, ապա՝ Վաշինգտոն՝ Հայաստանի Խորհրդի անունից ամերիկյան կառավարությանը ներկայացնելու Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, քաղաքական և անվտանգային ծանր վիճակը՝ ակնկալելով ԱՄՆ-ի օգնությունը: Պատվիրակությանը միացավ դեռ 1917 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ գործուղված, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցի ներկայացուցիչ, հայտնի գործիչ, օսմանյան Թուրքիայի խորհրդարանի նախկին անդամ **Գարեգին Փաստրմաճյանը** (Արմեն Գարո), որի հիմնական առաքելությունն էր ամերիկյան կառավարության և հասարակության շրջանում ներկայացնել Հայ դատը¹⁵:

Պատվիրակությունը Վաշինգտոնում ակտիվորեն մասնակցեց ԱՄՆ Մենատի հանձնաժողովի լսումներին, հանդիպումներ ունեցավ ամերիկյան վարչակազմի բարձրաստիճան պաշտոնյաների և այլ ներկայացուցիչների հետ՝ բարձրացնելով Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական, քաղաքական և

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 59, թ. 1:

¹⁵ Տե՛ս **Լիլիթ Հովհաննիսյան**, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, Եր., 2008, էջ 146-147:

անվտանգային աջակցության խնդիրները: Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում «Խաղաղության պահպանումը Հայաստանում» խորագրի ներքո ընթացող լուսններում Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդի և կառավարության անունից հաղորդամաք հանդես եկավ պատվիրակության նախագահ Հովի. Քաջազունին¹⁶:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից պարենային օգնությունը Հայաստանի Հանրապետությանը շատ չուշացավ: Սակայն նրա կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու և ռազմական օժանդակություն ցուցաբերելու խնդրանքները մերժվեցին, քայլեր չձեռնարկվեցին նաև Հայաստանի Հանրապետության de facto ճանաչման օգտին մինչև 1920 թ. հունվարի 19-ը:

Ինչպես վերը նշվեց, քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը դրսևորեց արևմտյան կողմնորոշում՝ ակնկալելով, որ Համաձայնության պետությունները կգնահատեն հայ ժողովրդի ներդրումը Առաջին աշխարհամարտի հաղթության գործում և, հաշվի առնելով կրած մեծ զոհողությունները, տարածքային կորուստները, կցուցաբերեն բարի կամք և կաշխատեն լուծել նրա կենսական խնդիրների գոնե մի մասը:

Այս առումով Հայաստանի Հանրապետությունը մեծ ակնկալիքներ ուներ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից, որին, սակայն, Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտոնապես հրավիրված չէր:

Համաձայնության պետությունների ղեկավարները որոշել էին, որ վեհաժողովի աշխատանքներին մասնակցելու են միայն պատերազմում հաղթանակած երկրները և այն պետությունները, որոնք խզել էին հարաբերությունները Կենտրոնական տերությունների հետ: Արտահայտելով դաշնակիցների դիրքորոշումը հայերի մասնակցության հարցին՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ Վուդրո Վիլսոնը նշել էր, որ «...հաշտության վեհաժողովի պատվիրակների մեջ ամեն տեղ ես ամենուրեք առավել անկեղծ և անմիջական համակրանք եմ տեսնում հայերի հանդեպ», բայց, ցավոք, «տեխնիկապես շատ դժվար է ներկայացուցչություն հատկացնել քաղաքական միավորների, որոնք դեռևս չեն ընդունվել պետությունների ընտանիք»¹⁷: Այնուհետև Վ. Վիլսոնը ավելացնում է, որ ինքը այնպիսի ակտիվ աշխատանք կծավալի Հայ դատի լուծման համար, որը համարժեք կլինի խաղաղության վեհաժողովի աշխատանքներին հայկական պատվիրակների մասնակցությանը¹⁸:

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը բացվեց 1919 թ. հունվարի 18-ին: Հայությունը մեծ հույս ուներ, որ վեհաժողովը կհատուցի պատերազմի տարիներ

¹⁶ Տե՛ս **Արմենուհի Ղամբարյան**, Հայաստանի առաջին Հանրապետության քաղաքացիական առաքելությունն ԱՄՆ (1919 թ. վերջ – 1920 թ. սկիզբ), «Պատմաբանասիրական հանդես», № 3, Եր., 2021, էջ 136:

¹⁷ **Ռ. Հովհաննիսյան**, Հայաստանի Հանրապետություն: Առաջին տարին, 1918-1919, հատոր I, Եր., 2005, էջ 280:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

րին իր կրած վիրիսարի կորուստները և կնպաստի ազգային իդեերի իրականացմանը: 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը ժամանեց Փարիզ, որտեղ արդեն գտնվում էր Արևմտահայ ազգային պատվիրակությունը՝ եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: Սկզբից նեթ բացառվեց երկու պատվիրակություններից հայության միասնական կամքն արտահայտող միացյալ պատվիրակություն ստեղծելու ջանքերը, քանի որ առանցքային մի շարք հարցերում լուրջ տարաձայնություններ առաջացան, որոնք էլ իրենց բացասական ազդեցությունն ունեցան Հայկական հարցի դրական լուծման ընթացքի վրա:

Տևական բանակցություններից հետո՝ 1919 թ. փետրվարի 25-ին, վեհաժողովին ներկայացվեց հայության միասնական պահանջը՝ ճանաչել հայկական պետությունը՝ Կովկասյան Հայաստանը, Արևմտյան Հայաստանի յոթ վիլայեթները, Կիլիկիայի չորս սանջակները ներառող սահմաններով: Առաջարկվում էր Հայաստանը դնել դաշնակիցների հոգածության ներքո և առնվազն քսան տարով պետություններից մեկին հանձնել նրա մանդատը: Հայկական պատվիրակությունները ցանկություն հայտնեցին *միացյալ, անկախ և ազատ Հայաստանի* հովանավորությունը (մանդատը) հանձնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին կամ էլ նոր կազմվելիք Ազգերի լիգային: Ապրիլի 17-ին Պողոս Նուբար փաշային և Ա. Ահարոնյանին ընդունեց Վուդրո Վիլսոնը և հայտարարեց. «Եթե երբևէ Ամերիկան որևէ երկրի մանդատ ընդունելու լինի, դա անպատճառ կլինի Հայաստանը»¹⁹: Ա. Ահարոնյանը ապրիլի 24-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված նամակ-զեկույցում խնդրում էր *շտապ հրապարակել միացյալ, անկախ Հայաստանի հռչակագիրը, որով վերջ կդրվի երկու պատվիրակությունների դուալիզմին և հնարավորություն կստեղծվի քաղաքական աշխարհի առջև ներկայանալու մեկ ճակատով*²⁰: Վերջում Ա. Ահարոնյանը կարևոր էր համարում նշել. «Շուտով միջազգային հանձնարարություններ պետք կլինի անել, պայմանագրեր ստորագրել ֆինանսական ու տնտեսական, փոխառություն կնքել, մանդատ հանձն առնող պետության հետ հարաբերության մեջ մտնել, նույնիսկ մանդատի պայմանները քննության ենթարկել: Այս բոլորի համար անհրաժեշտ է *միացյալ Հայաստանի* միացյալ կառավարություն...»²¹: Ինչպես երևում է նամակ-զեկույցներից, հայկական պատվիրակությունը Հայաստանի երկու մասերի միավորման, մեկ միասնական պետություն ստեղծելու հնարավորության իրական հույսեր էր փայփայում: Մնում էր ապահովել նախատեսվող, սպասվելիք գործառույթների իրավական հիմքը՝ *միացյալ, անկախ Հայաստանի* հռչակագրի ընդունումը:

Այդ պատմական ակտի հռչակման համար ստեղծվել էր նաև մի կարևոր

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս II, թ. 428, 459, գ. 35, թ. 118:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 435:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս II, թ. 435:

նպաստավոր հնարավորություն. հանրապետության տարածքներն ընդարձակվել էին: Մուդրոսի զինադադարի համաձայն՝ թուրքերը Անդրկովկասի գրավյալ տարածքներից հեռացել էին մինչև 1914 թ. սահմանները, և, ինչպես գրում է Ա. Ջամալյանը, Հայաստանի «...անկախության գլխաւոր խոչընդոտը, վերացաւ մեջտեղից»²²: Մինչև ապրիլ-մայիս Հայաստանի Հանրապետությանը միացվեցին Կարսը, Սարիղամիշը, Արդահանը, Սուրմալուն, Կադզվանը, Շարուրը, Նախիջևանը, վերադարձան տարբեր վայրերում ապաստանած հայ փախստականները²³: Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի 1919 թ. օգոստոսի 5-ի նիստում վարչապետի և արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ա. Խատիսյանը հայտարարեց, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը 40920 քառ. վերստ է, բացի նրա անբաժան մաս Սյունիքից (**Զանգեզուրից**), որը կազմում է **6742 քառ. վերստ**²⁴: Վերամիավորված բոլոր տարածքներում հաստատվեց հայկական վարչակարգ՝ իր զինական ուժով:

Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի անկախության հռչակագրի հրապարակմանը դրականորեն արձագանքեց Մեծ Բրիտանիան: Ինչպես արդեն նշել ենք, Մեծ Բրիտանիայի համար անընդունելի էր Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագիրը, որի նպատակն էր նախկին Ռուսական կայսրության տարածքների վերականգնումը 1914 թ. սահմաններով: Այդ պատճառով էլ նա ձգտում էր խանգարել ռուսներին՝ Անդրկովկասը մեկուսացնելով Ռուսաստանի հարավից: Գեներալ Ա. Դենիկինը գրում է, որ Մեծ Բրիտանիայի «իրական քաղաքականության ձայնը» իրենց հայտնի դարձավ, երբ Լ. Ջորջը 1919 թ. նոյեմբերի 17-ին Համայնքների պալատում հայտարարեց. «Ծովակալ Կոլչակը և գեներալ Դենիկինը պայքարում են ոչ միայն բոլշևիզմի ոչնչացման, կարգ ու օրինականություն հաստատելու, այլև միացյալ Ռուսաստան ստեղծելու համար... **Ես չպետք է ասեմ, թե համապատասխանում է արդյոք այդ նշանաբանը Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությանը ...** Մեր մեծ քաղաքական գործիչներից մեկը՝ լորդ Բիկոնսֆիլդը, հանձին հսկա ձևագնդի նման դեպի Պարսկաստան, Աֆղանստան և Հնդկաստան գլորվող մեծ, հզոր և կարող **Ռուսաստանի՝ տեսնում էր ամենամեծ վտանգը Բրիտանական կայսրության համար**»²⁵ (ընդգծումը մերն է – Գ.Պ.): Ի դեպ, Լ. Ջորջի զգուշացումը անհիմն չէր. գեներալ Ա. Դենիկինը և ծովակալ Ա. Կոլչակը միավորել էին իրենց ուժերը՝ կազմելով պայքարի միասնական ճակատ՝ միացյալ Ռուսաստան ստեղծելու, 1914 թ. սահմանները վերականգնելու համար:

²² «Դրօշակ» ամսագիր, Բոստոն, 1928, № 5, մայիս, էջ 132:

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 88:

²⁴ Տե՛ս «Հայաստանի աշխատավոր» լրագիր, Եր., 9 օգոստոսի, 1919:

²⁵ Деникин А., նշվ. աշխ., էջ 205:

Մեծ Բրիտանիան արտաքուստ հայտնում էր իր «դաշնակցային հավատարմությունը» Ռուսաստանի հարավի նկատմամբ՝ օգնելով գեներալ Ա. Դենիկինին տապալելու բոլշևիկներին, սակայն միաժամանակ պաշտպանում էր Անդրկովկասի անկախ հանրապետությունների գոյությունը, ինչը հակասում էր Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի քաղաքական նպատակներին: ***Իրականում Մեծ Բրիտանիան Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախ գոյությամբ ձգտում էր Ռուսաստանի հարավը վերջնականապես մեկուսացնել և դուրս մղել Անդրկովկասից:***

1919 թ. մարտի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության խորհրդակցությանը մասնակցող գեներալ Վ. Թոմսոնը Համաձայնության պետությունների և Կամավորական բանակի փոխհարաբերություններին անդրադառնալիս հայտնել էր, որ ***Ռուսաստանի հարավին օգնում են, քանզի նրան օգտագործում են բոլշևիզմի դեմ մղվող պայքարում, սակայն նրան երբեք թույլ չեն տա, որ խանգարի Անդրկովկասի հանրապետությունների անկախությանը, որն իրենք պաշտպանում են***²⁶: Այդ դեպքում հարց է առաջանում, թե ինչու Մեծ Բրիտանիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները չէին ճանաչում Անդրկովկասի հանրապետությունների անկախությունը: Անգլիական դիվանագիտությունը և՛ պայտին էր խփում, և՛ մեխին՝ հայտարարելով իր գորակցությունը Անդրկովկասի հանրապետությունների անկախությանը, բայց և չէր ուզում բացահայտորեն խախտել դաշնակցային «հավատարմությունը» գեներալ Ա. Դենիկինին:

Անդրկովկասի, այս թվում նաև Հայաստանի անկախության նկատմամբ Անգլիայի դրական վերաբերմունքի մասին Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» 1919 թ. ապրիլ-մայիսի «քաղաքական տեսության» մեջ ասվում է, որ անգլիացիների քաղաքականությունը միտված է պետական նոր կազմավորումների անկախության ձգտումների իրականացմանը և Ռուսաստանի հարավից լրիվ անջատվելուն: Այդ մղումը դրսևորվեց անդրկովկասյան բոլոր հանրապետությունների, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետության վարքագծում²⁷: Ա. Դենիկինը գրում է, որ անգլիացիներն Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարություններին համոզում էին, որ ուշ թե շուտ ճանաչելու են նրանց անկախությունը, որպեսզի օգնեն իրենց՝ Կամավորական բանակին դուրս մղելու տարածաշրջանից: Անդրկովկասում կյանքն ընթանում էր անգլիական քաղաքականությանը շաղկապված և դրանից մեծապես կախված²⁸:

Փաստորեն, Անգլիան Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջում էր արմատապես փոխել վերաբերմունքը Կամավորական

²⁶ Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 76, թ. 25, ֆ. 199, ց. 1, գ. 23, մաս I, թ. 143, 145, գ. 32, թ. 176, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 73, ֆ. 201, ց. 1, գ. 42, թ. 16, ֆ. 276, ց. 1, գ. 101, թ. 16, գ. 120, թ. 61:

²⁷ Տե՛ս Государственный архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ԴԱ ՐՓ), ֆ. 446, օպ. 1, Դ. 19, Լ. 28:

²⁸ Տե՛ս **Деникин А.**, նշվ. աշխ., էջ 205:

բանակի նկատմամբ, որի հետ մինչ այդ գտնվել էր սերտ կապերի մեջ: Ավելին, Անգլիան հորդորում էր ոչ մի կապ չունենալ Ռուսաստանի հարավի իրեն հակամարտ քաղաքական ուժերի հետ: Գեներալ Վ. Բիչը հայ նախարարներին համոզում էր, որ Ռուսաստանը ոչ միայն Անգլիայի, այլև Հայաստանի թշնամին է: Այժմ հասել է այն պահը, երբ Մեծ Բրիտանիան կարող է վերջապես կատարել իր վաղեմի մտադրությունը և Ռուսաստանի հարավը դուրս մղել Կովկասից²⁹:

Երկար ձգձգումներից հետո՝ 1919 թ. մայիսի 28-ին՝ անկախության առաջին տարեդարձի օրը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը (Ա. Խատիսյանը) հանդիսավոր պայմաններում ի վերջո հռչակեց «Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը», որտեղ ասված է. «Հայաստանի ամբողջությունը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատությունն ու բարգավաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարությունը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուտ կամքի և ցանկության, հայտարարում է, որ այսօրվանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենական միացած են իբրև անկախ պետական միություն... Այսպիսով՝ ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագույն տերն ու տնօրենը, և Հայաստանի պառլամենտն ու կառավարությունը հանդիսանում են *միացյալ Հայաստանի* ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագույն օրենսդիր և գործադիր իշխանությունը:

Հայաստանի կառավարությունը սույն ակտը հրապարակում է 1919 թ. ապրիլի 27-ի պառլամենտի որոշմամբ կառավարությանը տրված հատուկ լիազորությունների հիման վրա:

1919 թ. մայիսի 28-ին Երևան քաղաք»³⁰:

1919 թ. հունիսի 4-ին Հայաստանի Խորհրդի նիստում Ա. Խատիսյանը հայտարարեց. «Կատարվածը քաղաքական անհրաժեշտություն էր: Հռչակագրի ընդունումը ընձեռեց այն իրավական դաշտը, որով կառավարությունը հնարավորություն ստացավ լուծելու ազգային, պետական խնդիրներ»³¹:

Մայիսի 28-ի հռչակագրի գլխավոր նշանակությունը նաև այն էր, որ ***անկախության պաշտոնապես ընդունումը վերջ տվեց Հայաստանի անկախության մասին Համաձայնության պետությունների, Անդրկովկասում նրանց ներկայացուցիչների, հարևանների և առավելապես Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների կողմից ստեղծված աննպաստ կարծիքներին:***

«Միացյալ անկախ Հայաստանի» հռչակագիրը դրականորեն ընդունեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վարչակազմը: 1919 թ. օգոստոսի 3-ին ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը Անդրկովկասի անգլիական զինվորական առաքելությանը և Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի

²⁹ Տե՛ս ԳԱ ՔՓ, փ. 446, օտ. 1, ժ. 39, լ. 96:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 88:

³¹ Նույն տեղում:

գլխավոր հրամանատար գեներալ Ա. Դենիկինին հեռագրով տեղեկացրեց, որ ամսի 13-ին Բաթում է ժամանելու ամերիկյան գնդապետ Ու. Հասկելը: Հեռագրից երևում էր, որ միջդաշնակցային գլխավոր խորհուրդը հուլիսի 5-ին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Իտալիայի կառավարությունների անունից գնդապետ Ու. Հասկելին նշանակել է գերագույն հանձնակատար Հայաստանի Հանրապետությունում: Նրան միաժամանակ հանձնարարված էր ձեռնարկել բոլոր միջոցները Հայաստանի Հանրապետությանն անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպելու համար: Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում գործող Դաշնակցային կառավարությունների և զինվորական հրամանատարությունների բոլոր ներկայացուցիչները պարտավոր էին ամեն կարգի աջակցություն ցույց տալ գնդապետ Ու. Հասկելին: Հեռագրի վերջում ասվում էր, որ Գլխիկիան չի մտնում այն տարածքների ցուցակի մեջ, որոնց վրա տարածվում է գնդապետի լիազորությունները³²: 1919 թ. օգոստոսի 14-ին Բաթումում Ու. Հասկելին դիմավորեցին Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոս Գ. Եղիզարյանը և Հայոց ազգային Խորհրդի նախագահ Աշոտ Մնդոյանը: Հյուպատոսը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունից բարի գալուստ մաղթելով գնդապետ Ու. Հասկելին, «... ցանկությամբ յայտնեց որպեսզի կտրուկ միջոցներ ձեռք առնին վերջ տալու հայերին և Հայաստանին սպառնացող վտանգին»³³: Ու. Հասկելը պատասխանեց, որ բոլոր միջոցները կգործադրի խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու Հայաստանի Հանրապետության ծանր վիճակը և կաջակցի արագացնելու Հայաստանի մանդատը ԱՄՆ-ին տալու գործընթացը³⁴: Օգոստոսի 21-ին Երևանում գնդապետ Ու. Հասկելին մեծ շուքով ու հանդիսավորությամբ դիմավորեցին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամները, պառլամենտականները և քաղաքացիները: Նա իր առաջին տեսակցության ժամանակ վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանին հաղորդեց, որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը իրեն հանձնարարել է ստանձնել հայ ժողովրդի ներքին և արտաքին ապահովությունը, պարենավորումը, ապահով ներգաղթը և այլն: Այնուհետև հայտնեց, որ երեք օր կմնա Երևանում՝ հանգամանորեն ծանոթանալու երկրի ներքին ու արտաքին դրությանը և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պահանջներին, այնուհետև հավաքած տեղեկությունների ու եզրակացությունների մասին կհեռագրի Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին և հույս ունի, որ մինչև մանդատի հարցի լուծումը կկարողանա ապահովել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունը: Նա Ա. Խատիսյանին տեղեկացրեց նաև, որ տասն օրից Հայաստանի Հանրապետություն է գալու ամերիկյան գեներալ Ջեյմս Հարբորդը՝ հանրապետության ընդհանուր վիճակը ուսումնասիրելու և

³² Տե՛ս ԳԱ ԲՓ, փ. 446, օր. 2, ժ. 39, յ. 90:

³³ «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 21 օգոստոսի, 1919:

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

պարզելու, թե որքան ամերիկյան զորք է հարկավոր ամբողջ Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտպանելու համար և այլն: Հաղորդեց նաև, որ Ամերիկայում քննարկվում է Հայաստանի մանդատի խնդիրը³⁵: Զրույցի ընթացքում Ա. Խատիսյանը Ու. Հասկելին հանգամանորեն ներկայացրեց հանրապետության ներքին և արտաքին ծանր վիճակը, փաստեց, թե ինչպես թուրք զավթիչները երկու ամիս է՝ տենդագին նախապատրաստվում են նոր աղետներ բերելու Հայաստանի Հանրապետության նեղ սահմաններում կուտակված հայության գլխին՝ ոտքի հանելով նաև տեղի մահմեդական տարրերին: Զրույցի վերջում Ա. Խատիսյանը նշեց, որ այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետությունը իր հայացքը սևեռել է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին և մասնավորապես՝ Ամերիկային, որի ներկայացուցիչն է Ու. Հասկելը:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 22-ին, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի 6-րդ նիստում նախագահի ողջույնի խոսքից հետո ելույթ ունեցավ գնդապետ Ու. Հասկելը: Օգոստոսի 27-ին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Նոր աշխատավոր» լրագիրը տեղեկացնում է, որ պառլամենտի անդամները և ժողովուրդը «խանդավառ և երկարատև օվացիա սարքեցին գերագույն կոմիսարին»³⁶: Ու. Հասկելը պառլամենտում մանրամասն խոսեց իր իրավունքների, լիազորությունների և իրականացվող խնդիրների մասին: Հավաստեց նաև, որ կանի ամեն ինչ՝ Հայաստանի Հանրապետությանն օգնելու և նրա անվտանգությունը ապահովելու համար: Նա իր ելույթում կարևորեց նաև Հայաստանի Հանրապետությանը անհրաժեշտ զինական օգնությունը. «...Ես խնդրել եմ անգլիական ուժերին, որ ժամանակավորապես անգլիական զինվորները մնան մինչև փոխարինվելը, որպեսզի մանր ազգությունների միջև տեղի ունեցող մանր ընդհարումները հարթվեն: Երբ Պոլսում իմացա նրանց վերադառնալու կարգադրությունը, ես խնդրեցի անգլիական հրամանատարությանը և Կլեմանտյին, առժամանակ դադարեցնել: Այս բուպեին այդ հարցը հավանաբար քննվում է Փարիզում, և ես մեծ հույս ունեմ, որ իմ խնդիրը կհարգվի, իսկ նրանց հեռանալու դեպքում էլ մեզ է մնում մտածել որևէ զորքով փոխարինելու նրանց»³⁷: Գնդապետը նշեց, որ կասկած չկա. Ադրբեջանը խախտել է անգլիական զինվորական հրամանատարության որոշած սահմանները: Պառլամենտին հավաստիացրեց, որ կմեկնի Բաքու և վերջ կտա նրանց ռազմական գործողություններին, իսկ եթե փորձեն չենթարկվել, ապա կդիմի կտրուկ միջոցների և անձնական պատասխանատվության կենթարկի կազմակերպիչներին և ղեկավարներին³⁸:

Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները համոզվեցին, որ գնդապետ Ու. Հասկելին ուղարկել են լայն իրավասություններով, սակայն առանց որևէ լծակի, որ կարողանար կասեցնել ադրբեջանցիների և թուրքերի ռազմական

³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 1:

³⁶ «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 27 օգոստոսի, 1919:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 7: Տե՛ս նաև «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 27 օգոստոսի, 1919:

³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 37, թ. 7: Տե՛ս նաև «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 27 օգոստոսի, 1919:

գործողությունները: Ա. Խատիսյանը գրում է. «Անզլիացիների գնալուց յետո մենք գտնուում ենք ամերիկացիների հովանաւորութեան տակ, բայց այդ հովանաւորութիւնը կրում է միայն պլատոնական բնաւորութիւն, որովհետև ամերիկացիք զրկուած լինելով զինուորական ոյժից՝ ոչ մի հնարաւորութիւն չունեն ստիպելու թաթարներին ու տաճիկներին կատարել իրենց կարգադրութիւնները»³⁹: Չնայած դրան՝ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավար շրջանները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին գնդապետ Ու. Հասկելին՝ նրա հետ կապելով որոշ հույսեր: Ծանր կացության մեջ գտնվողը միշտ էլ կառչում է ամենաչնչին հույսից: Նկատի ունենալով ամերիկյան հանձնակատարին ցույց տրված ջերմ ընդունելությունը՝ Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» ղեկավարությունը արեց շտապ եզրակացություն. Հայաստանի Հանրապետությունը ամերիկյան կողմնորոշում ունի:

Գնդապետ Մ. Զինկևիչը օգոստոսի վերջին տեղեկացրեց Ռուսաստանի հարավի «Հատուկ խորհրդակցության» քաղաքական գրասենյակի պետ Դ. Չայկովսկուն, որ ժամանակն է զգուշությամբ առաջ քաշել ռուսական կողմնորոշման հարցը՝ ի հակադրություն ամերիկյանի, քանի որ այն խոչընդոտ է Ռուսաստանի հարավին: Մ. Զինկևիչը խորհուրդ է տալիս օգտագործել ամերիկացիների սխալները և Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանը ապացուցել, որ Ռուսաստանի հարավը գործնականում կարող է օգնել նրան նյութապես (հաց, դրամ, փամփուշտ և այլն) և ճնշում գործադրել հայերի թշնամիների վրա: Որոշ ժամանակ անց Մ. Զինկևիչը տեղեկացնում է, որ Հայաստանի կառավարության հետ Ռուսաստանի հարավի պաշտոնական շփումների վերականգնման խնդրում որոշակի դեր ունեցան հանրապետության քաղաքական լայն շրջաններում առաջացած խորը հուսախաբությունը, հիասթափությունը ամերիկյան քաղաքականությունից: Նման տրամադրության առիթ էր դարձել Հայաստանի գերագույն հանձնակատար Ու. Հասկելի աննրբանկատությունը, որը ցավակցական միանման ճառեր էր արտասանել Հայաստանի և Ադրբեջանի օրենսդիր մարմիններում⁴⁰: Այդ առիթով «Նոր աշխատավոր» լրագիրը տեղեկացնում է, որ գնդապետ Ու. Հասկելը Ադրբեջանում «... հերքեց այն կարծիքը, թե ինքը հայերի «փաստաբանն» է: Ես (Ու. Հասկելը – Գ. Պ.) բռնորովին մի տեսակ եմ վերաբերվում բոլոր հանրապետություններին»⁴¹: Լրագիրը այնուհետև հաղորդում է, որ Ու. Հասկելը շատ զոհ է մնացել Ադրբեջանի կառավարությունից: Նա հերքել է այն տեղեկությունները, որոնք հրապարակվել են Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտում: Բնութագրական է Ռոստովում Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոս Գրիգոր

³⁹ ԳԱԹ, ՀՅԴ արխիվ, Բոստոն, № 4063:

⁴⁰ Տե՛ս ԴԱ ՔՓ, փ. 446, օր. 2, ժ. 39, յ. 104:

⁴¹ «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 7 սեպտեմբերի, 1919:

Չալիսուշյանի գնահատականը գնդապետ Ու. Հասկելի երկդիմի գործունեությանը. «Հասկելը քաղաքագետ չէր: Նրանից սպասվեց շիտակ խոսք: Եվ նա խոսեց: *Խոսեց Թիֆլիսում, խոսեց Բաքվում, վերջապես Երևանում. նրա երեք ճաները անկուծելի հանելուկներ էին: Կարծես երեք օտար անձեր արտասանած լինեին: Մեկին մեջ նա վրացասեր էր, մյուսին՝ թրքասեր, երրորդին մեջ՝ հայասեր: Մենք ընկճված էինք: Եվ ահա գնդապետ Հասկելը սկսում է հերքել իր ասած ճաները մեկը մյուսի հետևից՝ Բաքվի ճառը հերքում է Երևանում, Երևանինը՝ Բաքվում, վերջ ի վերջո գնդապետ Հասկելը սիրեց Բաքուն, ուր նրան տալիս էին շարունակ խնջույքներ, երեկոյթներ, պարահանդեսներ: Հետզհետե Հասկելը դարձնում է իր երեսը մեզանից, հետզհետե գովում է մուսավաթականներին և չի հավանում միշտ անբավական, միշտ բողոքող ... հային»⁴² (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Գ. Չալիսուշյանը, իր դժգոհությունը հայտնելով Անդրկովկասում Համաձայնության պետությունների ներկայացուցիչներից, հաղորդում է, որ նրանք ապրում էին շեն և հարուստ Թիֆլիսում. աղքատ, համեստ Երևանում նստել էին նրանց երկրորդ և երրորդ կարգի կցորդները: Կիրակի և տոն օրերին նրանց միշտ կարելի էր տեսնել Երևանի հրապարակում՝ շուկայում, ուր էժան գներով գորգեր էին գնում աղքատ մարդկանցից և արտահանում առանց մաքսի՝ իրենց արտոնված ներկայացուցչական դիրքից օգտվելով⁴³:*

Գնդապետ Մ. Զինկևիչը օգոստոսի վերջին գնդապետ Դ. Չայկովսկուն տեղեկացնում է, որ Ամերիկյան շարունակում է Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը Ռուսաստանի հարավից մեկուսացնելու Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը: ***Գնդապետ Ու. Հասկելը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից պահանջել է առանց իր գիտության հարաբերություններ չհաստատել գեներալ Ա. Դենիկինի հետ:*** «... Երբ ամերիկացիները տեսնում են Հայաստանը համակրանքով է վերաբերվում Ռուսաստանին, - գրում է գնդապետ Մ. Զինկևիչը, - հայերին համոզում են, որ Ռուսաստանը այլևս մեծ տերություն չի լինի, և պետք չէ նրա օգնության վրա հույս դնել»⁴⁴: Գնդապետ Ու. Հասկելի առաջին քայլերը ցույց էին տալիս, որ մուսոք գործելով Անդրկովկաս՝ Ամերիկյան ձգտում էր կանխել Ռուսաստանի հարավի հաստատվելը երկրամասում: Ամերիկայի այդ ավանդական քաղաքականությունը շարունակվում է առ այսօր:

Թեև գնդապետ Ու. Հասկելը դեմ էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հարաբերությունների մեջ մտնի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության»

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 293, թ. 43:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղը, թ.41:

⁴⁴ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 104.

հետ, սակայն խորհուրդ էր տալիս Ա. Խատիսյանին օգտվել Ռուսաստանի հարավի օգնությունից⁴⁵:

1919 թ. օգոստոսի վերջին Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական դրությունը է՛լ ավելի բարդացավ: Սեպտեմբերի 2-ին պառլամենտի 11-րդ նիստում վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Ա. Խատիսյանը հայտատարեց. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է... անգլիական զինվորները հեռացել են»⁴⁶: Օգոստոսի 28-ին Փարիզում Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի պատվիրակությունների նախագահները դիմել էին Դաշնակից պետությունների գերագույն խորհրդի նախագահ Ժ. Կլեմանտյին՝ նշելով, որ անգլիական զինվորական առաքելության դուրսբերումը կարող է տխուր հետևանքներ ունենալ Անդրկովկասի հանրապետությունների համար⁴⁷: Այս դիմումը չունեցավ որևէ դրական արդյունք: Մինչև սեպտեմբերի սկիզբը Անդրկովկասից հեռացավ անգլիական զինվորական առաքելությունը: Բաթումում կենտրոնացվեց միայն 10 հազար անգլիական զինվոր⁴⁸:

Գնդապետ Ու. Հասկելի խոստումը՝ հետաձգելու անգլիական զինվորների դուրսբերումը Անդրկովկասից, նույնպես արդյունք չունեցավ, որը, անշուշտ, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջաններում անվստահության մթնոլորտ ստեղծեց նրա նկատմամբ⁴⁹: Ճիշտ է՝ նա ուներ մեծ լիազորություններ, սակայն չունեւ ուժ, որ կարողանար կանգնեցնել թաթարներին և թուրքերին:

Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերությունները կարգավորելու գործում որոշակի դեր խաղաց նաև Ամերիկայի կողմից հայկական մանդատն ընդունելու ձգձգումը, որը Հայաստանի քաղաքական շրջաններում Ամերիկայից ավելի մեծ հիասթափություն առաջացրեց: Գեներալ Ա. Դենիկինը տեղեկացնում է. հայերին կոտորում են ողջ Անդրկովկասում, Անատոլիայում և Կիլիկիայում, իսկ գերագույն հրամանատար գնդապետ Ու. Հասկելը իրեն դիմած հայերին պատասխանում է, որ «Հայաստանի մանդատի հարցը դեռևս լուծված չէ»⁵⁰:

1919 թ. մարտի 20-ի Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի որոշմամբ գեներալ Ջ. Հարբորդի գլխավորությամբ ամերիկյան նոր հանձնախումբը, որի կազմում կար 50 մարդ, ճանապարհորդեց Դիարբեքիր-Էրզրում-Մուշ-Կարս-Երևան-Թիֆլիս երթուղով՝ Հայկական հարցը էթնիկական, տնտեսական, ֆինանսական, ռազմական և այլ առումներով ուսումնասիրելու համար: Սեպտեմբերի 25-ին գեներալ Ջ. Հարբորդը ժամանեց Երևան: Այդ կապակցությամբ Գ. Չալ-

⁴⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 101, թ. 90, գ. 183, թ. 39:

⁴⁶ «Նոր աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 7 սեպտեմբերի, 1919:

⁴⁷ Տե՛ս «Յառաջ» լրագիր, Եր., 23 հոկտեմբերի, 1919:

⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 101, թ. 92, գ. 183, թ. 36:

⁴⁹ Տե՛ս ԳԱ ՔՓ, ֆ. 446, օր. 2, ձ. 34, լ. 79:

⁵⁰ ԳԱ ՔՓ, ֆ. 446, օր. 2, ձ. 39, լ. 104: Տե՛ս նաև *Деникин А.*, նշվ. աշխ., էջ 251:

խուշյանը գրում է, որ պաշտոնական Ամերիկյան գեներալ Ջ. Հարբորդին ուղարկել էր Հայաստանի Հանրապետություն՝ ուսումնասիրելու, հետազոտելու, որպեսզի որոշեր մանդատի հարցը: Այդ հարցը «... առաջուց արդեն որոշված էր բացասական կերպով Ամերիկայի կողմից: Ձորավարի հանձնարարությունը մի խաղ էր, կեղծիք, միանգամայն անպատվաբեր մեծ պետության համար: Երեքչորս շաբաթվա մեջ գորավարը սլաքի պես ծայրից ծայր անցավ ամբողջ Անատոլիան, և մանդատի հարցը ջուրը ընկավ: Այսպես պաշտոնական Ամերիկյան միայն վնասեց գործին: Նա գրգռեց մեր ճաշակը: Տվեց մեզ հույսեր: Ավելի օգտակար էր մեզ համար, եթե ունայն սին հույսերով չտարվեինք և չօրորվեինք»⁵¹: Այսքանից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարության շրջանակներում բնականաբար ուժեղացավ Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերությունները վերականգնելու ձգտումը:

1919 թ. սեպտեմբերի 17-ին Անդրկովկասի դաշնակցային բարձրագույն հրամանատարությանը կից՝ Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցիչը Կամավորական բանակի վարչության պետին ուղղված հույժ գաղտնի նամակ-զեկույցում հաղորդում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում նկատվում է ռուսական կողմնորոշման ուժեղացում⁵²: Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջանակները գիտակցում են երկրի անվտանգության, անկախության գործընթացի իրականացման դժվարությունը, բարդությունը և հարկադրաբար դիմում են եվրոպական այս կամ այն հզոր տերությանը, Ամերիկային՝ ակնկալելով նրանց օգնությունը: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները ակնհայտորեն արտահայտեցին իրենց հիասթափությունը նրանց նկատմամբ և հակվեցին դեպի «... ամենահավատարիմ հովանավորն ու պաշտպանը (**Ռուսաստանը**): Եկել է հայերի համակրանքը շահելու պահը: Պետք է այն օգտագործել՝ նրանց հասկացնելու, որ Ռուսաստանը միշտ եղել է հայերի միակ անշահախնդիր պաշտպանը և այդպիսին կլինի նաև ապագայում»⁵³:

1919 թ. օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ Եկատերինոդար մեկնեց հայկական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Մ. Զինկևիչը՝ Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և «Հատուկ խորհրդակցության» հետ հարաբերությունները կարգավորելու խնդրով⁵⁴: Ինչպես հայտնի է, Մ. Զինկևիչը ռուսական բարձրաստիճան սպա էր, որ դարձել էր Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը: Հանրապետության ղեկավար շրջանները դիմել էին այդ դիվանագիտական քայլին. նրան էին ուղարկել նկատի ունենալով, որ գնդապետը մեծ փորձի ու հարուստ գիտելիքների տեր

⁵¹ ՀԱՍ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 293, թ. 43-44:

⁵² Տե՛ս ԴԱ ՔՓ, ֆ. 446, օր. 2, ժ. 34, լ. 96-98:

⁵³ ԴԱ ՔՓ, ֆ. 446, օր. 2, ժ. 34, լ. 96.

⁵⁴ Տե՛ս ՔԴ ԱՍՊԻ, ֆ. 71, օր. 35, ժ. 195, լ. 205-206:

էր, որոնք կարող էին օգտակար լինել հայկական բանակին: Բացի դրանից, այդ քայլով ամրապնդվում էր կապը Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ: Փաստորեն, գնդապետ Մ. Ջինկևիչը հանդես էր գալիս որպես դենիկևյան բանակի ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչ Հայաստանի Հանրապետությունում:

Օգտվելով Հայաստանի Հանրապետությունում իրենց համար բարենպաստ իրավիճակից՝ ռուսական կողմը գնդապետին նշանակեց հանրապետության կառավարությանը կից իր պաշտոնական ներկայացուցիչը:

1919 թ. օգոստոսի 28-ին Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարի օգնական և ռազմական վարչության պետ գեներալ Ա. Լուկոմսկու ստորագրությամբ գնդապետ Մ. Ջինկևիչին հանձնվել էր № 3703 վկայականը, որում ասվում էր, որ նա գործուղվում է Երևան որպես *Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից՝ Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի զինվորական ներկայացուցիչ*: Նա լիազորված է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ բանակցություններ վարելու բոլոր հարցերով⁵⁵:

Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հարցը քննարկելիս «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցության ընդհանուր ժողովը (27 սեպտեմբեր – 2 նոյեմբեր) կարևորեց բարեկամական հարաբերությունների պահպանումը Ռուսաստանի հետ: 1919 թ. հոկտեմբերին Մ. Ջինկևիչը Անդրկովկասում գլխավոր հրամանատարի ներկայացուցչին ուղղած զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ երկու ամիս առաջ Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը գրեթե միաբան էր Ամերիկայի հովանավորությունն ընդունելուն, իսկ այժմ հիասթափված է, և դա մեծ հեռանկարներ է խոստանում Ռուսաստանին⁵⁶: Ժողովը որոշել էր. «*Ե. Լիակատար բարեացակամ վերաբերում ունենալով հանդերձ դեպի ռուս ժողովուրդն ու Ռուսաստանի քաղաքական վերածնությունը, մեր դիւանագիտությունը պետք է դիմադրէ Ռուսաստանում գոյություն ունեցող կառավարություններու փորձերուն՝ տարածելու Ռուսական իշխանությունը նախկին Ռուսահայաստանի վրա, և այդպէսով անհնարին դարձնելու Հայաստանի ամբողջացման գործը*»⁵⁷ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.):

Ռուսաստանի հարավի հետ պաշտոնական հարաբերությունների վերականգնումը նոր թափ հաղորդեց հայ գաղթականության, Կամավորական բանակում ծառայող հայ զինվորների հայրենադարձության կազմակերպմանը, հայկական բանակին զենքի, զինամթերքի մատակարարմանը, ինչպես նաև առևտրատնտեսական հարաբերությունների հաստատմանը:

Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ պաշտոնական հարաբերությունները վերականգնելուց հետո Հայաստանի

⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 164, թ. 54, ֆ. 276, ց. 1, գ. 188, թ. 1, 3:

⁵⁶ Տե՛ս ԴԱ ՔՓ, ֆ. 446, օտ. 2, ժ. 39, յ. 95:

⁵⁷ Քաղվածքներ ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումներից, Եր., 1920, էջ 5-6:

Հանրապետության կառավարությունը դարձյալ նրա նկատմամբ որդեգրեց խիստ զգուշավոր քաղաքականություն. փորձում էր դիվանագիտական հնարքներով խուսափել Կամավորական բանակի հետ քաղաքական առճակատումներից և վերջինիս օգնությամբ ապահովել երկրի անվտանգությունը: Բանն այն էր, որ գեներալ Ա. Դենիկինը, հավատարիմ իր «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագրին, պայքարում էր վերականգնելու նախկին Ռուսական կայսրության տարածքները 1914 թ. սահմաններով, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը անդրդվելի էր իր անկախությունը պահպանելու հարցում:

Խնդրի շուրջ ռուսական քաղաքական շրջաններում գոյություն ունեին տարակարծություններ: 1919 թ. դեկտեմբերի 13-ին Փարիզից ռուսական դեսպանական խորհրդի անդամ Բ. Սավինկովը գեներալ Ա. Դենիկինին ուղղած նամակում գրում է, որ Կովկասի «... նշանակությունը մեզ համար պարզ է, այն հատկապես մեծ է, քանի դեռ բոլշևիկների հետ պայքարի մեջ ենք, և Կամավորական բանակին անհրաժեշտ է թիկունքն ապահովել: Մենք Կովկասում դեռևս հավատարիմ բարեկամներ ունենք՝ հանձինս հայերի, որոնցից, սակայն, մենք օգտվել չկարողացանք, և որոնց մենք աստիճանաբար կորցնում ենք: Հայաստանի հետ (որին աջակցում է Ամերիկյան) անհրաժեշտ է բանակցությունների մեջ մտնել և հասնել համաձայնության խոստանալով լայն ինքնավարություն. Հայաստանի հետ համաձայնությունը կհանգեցնի համաձայնության Ադրբեջանի հետ, իսկ Վրաստանը, որը նույն դերն է խաղում, ինչ Էստոնիան Հյուսիսում, վերջինիս նման չի կարող մեզ միայնակ դիմագրավել»⁵⁸:

Այսպիսով, հանգում ենք այն համոզման, որ թե՛ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը և թե՛ Ռուսաստանի հարավը, հետապնդելով տարբեր նպատակներ, այնուամենայնիվ ձգտում էին վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, հանուն «երկաթե օղակում» հայտնված երկրի անվտանգության և այլ դրդապատճառներով պայմանավորված, 1919 թ. օգոստոսին վերականգնեց պաշտոնական հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ:

Ռուսաստանի հարավն էլ, «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» ստեղծելու հեռահար նպատակներ հետապնդելով, ձգտում էր վերականգնել պաշտոնական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետության հետ՝ իրագործելու Անդրկովկասի վերամիավորումը Ռուսաստանի հարավին:

⁵⁸ ГА РФ, ф. 5827, оп. 1, д. 160, л. 1-2, տե՛ս նաև Россия антибольшевистская: из белогвардейских и эмигрантских архивов, ред. Трукан Г. А., Ин-т российской истории РАН, 1995, с. 353.

* * *

Խորհրդային բանակի ռազմական հաջողությունները փոխեցին քաղաքական իրադրությունը Անդրկովկասում. այստեղ վստահաբար մուտք էր գործում Խորհրդային Ռուսաստանը: Այս հանգամանքը մեծ մտավախություն առաջացրեց Համաձայնության պետություններից Անգլիայի և Ֆրանսիայի և դաշնակից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարական շրջաններում:

1920 թ. հունվարին Համաձայնության պետությունների Գերագույն խորհուրդը ռազմական շտաբների ներկայացուցիչների հետ քննարկեց Անդրկովկասի հանրապետություններին օգնություն ցուցաբերելու միջոցառումները: Անգլիական հուշագրում ասվում էր, որ ստեղծված կացությունը արդյունք է ծովակալ Ա. Կոլչակի և գեներալ Ա. Դենիկինի պարտության: Կովկասի վրա խորհրդային բանակի անխուսափելի հարձակման հետևանքով դրությունը հատկապես Վրաստանում բարդացել է: Առանց լուրջ օգնության տնտեսական ճգնաժամ ապրող Վրաստանն ի վիճակի չի լինի դիմադրելու հյուսիսի և հարավի միաժամանակյա հարձակմանը, իսկ Վրաստանի ձախողումը լուրջ հետևանքներ կունենա դաշնակիցների համար⁵⁹:

Որպես հրատապ միջոց բրիտանական կողմը առաջարկում էր հետևյալը.

«1. Դաշնակիցների կողմից Վրաստանի և Ադրբեջանի ճանաչում...

2. Դենիկինի համար որպես օգնություն ուղարկված ամբողջ պաշարը, որը գտնվում է ճանապարհին, ուղղել այդ հանրապետություններ:

3. Դաշնակիցների կողմից լրացուցիչ օգնություն Վրաստանին, Ադրբեջանին և Հայաստանին:

4. Մեծ օգնություն հատկացնել՝ Բաքուն և Բաթումը պաշտպանելու համար:

5. Բոլշևիկներին թույլ չտալ մտնել Կասպից ծով»⁶⁰:

Համաձայնության պետությունների Գերագույն խորհրդին մարշալ Ֆոշի, ֆելդմարշալ Վուդրո Վիլսոնի, Ուինսթոն Չերչիլի, ծովակալ Բիտտի և մյուսների ներկայացրած համատեղ զեկուցագրում ասվում էր. «Եթե հնարավոր չէ բուլշևիզմին հաղթել նրա սեփական տարածքի վրա, ապա պետք է հնարավորն անել՝ նրան կանգնեցնելու մի քանի վտանգավոր ճանապարհների, ինչպես օրինակ՝ Կովկասում: Այդ նպատակով պետք է քննել Կովկասում ռազմական արգելափակոցներ ստեղծելու հարցը: Նկատի ունենալով տեղական կառավարությունների անկայուն դրությունը, նրանց ռազմական ուժերի թուլությունը՝ այդ արգելափակոցները պետք է ստեղծվեն ամենից առաջ եվրոպական գործերի օգնությամբ»⁶¹:

Ինչպես երևում է, իրենց սպառնացող վտանգը կանխազգալով՝ Համաձայնության պետությունների կառավարությունները հանկարծ «հիշեցին», որ անդրկովկասյան հանրապետությունները իրենցից վաղուց խնդրում են պաշտոնական ճանաչում: Այս հարցում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում,

⁵⁹ Տե՛ս **Штейн Б.**, Русский вопрос на Парижской конференции (1919-1920 гг.), М., 1949, էջ 348:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 348-349:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 350:

Արևմտյան Եվրոպայում հայկական պատվիրակությունների դիվանագիտական ջանքերը շուրջ մեկ տարի որևէ արդյունք չտվեցին: Փաստ է, որ Համաձայնության պետությունների կառավարությունները երկյուղում էին, որ Անդրկովկասը ենթակա է բոլշևիկների ներխուժման վտանգին, որը կարող է ճանապարհ հարթել բոլշևիկների լայն տարածմանը դեպի Պարսկաստան և Առաջավոր Ասիայի երկրներ: Ահա թե ինչու անդրկովկասյան հանրապետությունների *de facto* ճանաչումը դարձավ հրատապ խնդիր Համաձայնության պետությունների համար, որը կարող էր դիվանագիտական նախադրյալ ստեղծել ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի: Նրանց պաշտոնապես ճանաչելու և այդ մասին հայտարարելու ակտը սոսկ քաղաքական խաղ էր, որով նպատակ էին հետապնդում «*օղակել բոլշևիկյան շարժումը*»⁶² (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): *Համաձայնության պետությունների Գերագույն խորհուրդը, անդրկովկասյան հանրապետությունները ճանաչելով, փաստորեն հնարավորություն էր ստեղծում պաշտպանվելու բոլշևիկյան վտանգից*: Քանի որ Վրաստանն ու Ադրբեջանն ունեին հակառուսական դիրքորոշում, շատ արագ հայտնվեցին ուշադրության կենտրոնում:

1920 թ. հունվարի 12-ին Համաձայնության պետությունների Գերագույն խորհուրդը *de facto* ճանաչեց Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունները⁶³՝ «չհիշելով» Հայաստանի Հանրապետությունը: Դա, բնականաբար, խորը վրդովմունք և դժգոհություն առաջացրեց հանրապետության քաղաքական, դիվանագիտական և առհասարակ հայության լայն շրջաններում, թե ինչու «դաշնակիցները ... միաժամանակ չեն հռչակել նաև Հայաստանի տե ֆաքթո ճանաչումը»⁶⁴: Ա. Խատիսյանը նամակով իր բողոքը հայտնեց Անգլիայի գերագույն հանձնակատար Մ. Ուորդրոպին և խնդրեց այդ մասին տեղեկացնել Գերագույն խորհրդին⁶⁵: Հունվարի 15-ին Մ. Ուորդրոպն Ա. Խատիսյանին ուղղված պատասխան նամակում գրում է. «Ես շատ մտահոգվեցի, լսելով ձեզնից, որ ձեր հայրենակիցները անհանգստացած են ներկայումս *de facto* միայն Վրաստանի և Ադրբեջանի ճանաչմամբ: Ըստ իս այդ լուրը պետք է հակառակ տպաւորութիւն գործէր: *Հայկական հարցը կապւած է տաճկականի հետ և շուտով կը լուծւի Տաճկաստանի* (Թուրքիայի – Գ. Պ.) *հետ կնքւելիք հաշտութեան պայմանագրով*, իսկ մինչ այդ ես լիազօրւած չեմ որևէ պաշտօնական յայտարարութիւն անելու Հայաստանի ճանաչման խնդրի մասին: Իսկ այն փաստը, որ Վրաստանն ու Ադրբեջանը *de facto* պաշտօնապէս ճանաչել են, ինձ թուում է թէ համոզիչ ապացոյց է, որ հայ ժողովուրդը ոչ մի հիմք չունի անհանգստանալու: ... Գործը կարելի է թողնել դաշնա-

⁶² ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 10, թ. 36:

⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 124, թ. 19, տե՛ս նաև **Борьян Б.**, Армения международная дипломатия и СССР, часть II, Москва-Ленинград, 1929, էջ 65:

⁶⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1926, հոկտեմբեր, էջ 92:

⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 555, մաս I, թ. 40, 56, նաև՝ «Աշխատավոր» լրագիր, Թիֆլիս, 17 հունվարի, 1920:

կիցների ձեռքում, լիապես հաւատացած լինելով, որ հայ ժողովրդի հետ արդարացի կը լինեն»⁶⁶ (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.):

Պատճառաբանությունն առաջին հայացքից թվում է հիմնավոր. իրոք, Հայկական հարցը քննարկվում էր Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, և պատրաստվում էր Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագիրը, որը պետք է լուծեր Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը: Սակայն դա չէր խանգարում, որ Գերագույն խորհուրդը ճանաչեր արդեն կայացած Արևելյան Հայաստանի հանրապետությունը: Պարզապես դեր խաղացին Արևելյան Հայաստանի բարեկամական հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի հետ: Համաձայնության պետությունների կառավարությունները համոզվել էին, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հանդես չի գա Ռուսաստանի դեմ, ինչպիսին էլ նա լինի՝ սպիտակ թե կարմիր: Բայց քանի որ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Գերագույն խորհրդի բացահայտ անբարյացակամ վերաբերմունքը հարուցել էր հայկական կողմի դժգոհությունը, այն շտապեց ուղղել թույլ տված սխալը: **Մի քանի օր անց՝ հունվարի 19-ին, de facto ճանաչվեց նաև Հայաստանի Հանրապետությունը**⁶⁷: Ենթադրվում էր, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների կառավարությունների այդ ճանաչումը նպատակ ուներ դիվանագիտական և միջազգային իրավական հիմք ստեղծել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ նրանց ուժերը միավորելու համար:

Հաջորդիվ՝ պաշտոնական Վաշինգտոնում Գարեգին Փաստրմաճյանը (Սրմեն Գարո) նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – Отношения Республики Армения с государствами Антанты и Соединенными Штатами Америки (февраль 1919 г. - январь 1920 г.). – В статье всесторонне представлены и обобщены основные причины, по которым Республика Армения на первом этапе своего существования (июнь-ноябрь 1918 г.) не могла проводить независимую и свободную внешнюю политику и устанавливать дипломатические отношения с государствами Антанты, а также со странами, лояльными к альянсу.

В новой благоприятной геополитической обстановке после окончательного поражения Османской Турции и ее союзников в Первой мировой войне Республика Армения получила возможность определять свою внешнюю политику и могла предпринимать попытки установления более активных дипломатических отношений с Антантой (Франция, Англия) и другими странами, а также с советскими и несоевскими (антибольшевистскими) государственными образованиями России, что имело жизненно важное значение для Армении с точки зрения безопасности.

В новой политической реальности одним из первоочередных вопросов внешней политики Республики Армения стало установление отношений с Соединенными Штатами Америки. Показаны и акцентированы политические, дипломатические и технические трудности и препятствия установления этих отношений.

⁶⁶ Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968 էջ 196:

⁶⁷ Տե՛ս և ԴԱ ՐՓ, ֆ. 446, օպ. 2, ձ. 36, լ. 98, նաև՝ «Յառաջ» լրագիր, Եր., 3 փետրվարի, 1920, Արմենիա և սօվետսկո-տուրքիկե օրնոշենիա Վ Դիպլոմատիկեսկի Դոկումենտա 1945-1946 ց. (ՔեԴ.: Ա. Կիրակոսյան) Եր., 2010, էջ 18:

Ключевые слова: Республика Армения, государства Антанты – Франция, Англия, Соединённые Штаты Америки, советские и несоветские (антибольшевистские) государственные образования России, Османская Турция, Грузия, Азербайджан

GEGHAM PETROSYAN – *Relations of the Republic of Armenia with the Entente States and the United States of America (February 1919-January 1920)*. – The article comprehensively presents and summarizes the main reasons why the Republic of Armenia in the first stage of its existence (June-November 1918) could not conduct an independent and free foreign policy and establish diplomatic relations with the Entente States and the states loyal to the alliance.

In the new favorable geopolitical conditions after the final defeat of Ottoman Turkey and its allies in the First World War, the Republic of Armenia was free to decide its foreign policy and could make attempts to establish more active diplomatic relations with the Entente States (France, England) and other states, as well as Soviet and non-Soviet (anti-Bolshevik) state entities of Russia, which had vital importance for Armenia in terms of security.

In new political reality, one of the primary issues of the foreign policy of the Republic of Armenia was the establishment of relations with the United States of America. The political, diplomatic, and technical difficulties and obstacles of establishing these relations have been shown and focused on.

Key words: Republic of Armenia, States Entente - France, England, United States of America, Soviet and non-Soviet (anti-Bolshevik) state entities of Russia, Ottoman Turkey, Georgia, Azerbaijan